УДК 811.512.145

М.З. Вәлиева

XVII–XVIII ГАСЫРЛАР ИСКЕ ТАТАР ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ФИГЫЛЬ СҮЗТЕЗМӘЛӘР
(Мөслиминең «Тәварихе Болгария» әсәре мисалында)

Статья посвящена изучению синтаксических языковых единиц – глагольно-именных словосочетаний старотатарского литературного языка XVII–XVIII вв., выявленных в тексте «Таварихе Булгария» Муслими. Актуальность работы обосновывается тем, что в лингвистике до сих пор недостаточно изучены данные синтаксические категории в их историческом развитии. Они, как и другие языковые единицы, играют важную роль в формировании синтаксического строя татарского языка. На основе богатого фактического материала предоставлена общая характеристика этой группы словосочетаний, выявлены и описаны их модели, определены способы и средства связи. Именно-глагольные словосочетания, собранные из старотатарского письменного источника, разделены на две большие группы: словосочетания, выражающие прямое объектное отношение, и словосочетания, выражающие косвенное объектное отношение. Отмечено, что в обоих типах преобладают падежные аффиксы в качестве грамматических средств связи сочетающихся слов. Примечательно, что в синтаксических категориях, выражающих косвенные объектные отношения, союзы также широко используются.

Ключевые слова: татарский литературный язык, старотатарский письменный источник, синтаксис, глагольные словосочетания.

The article is devoted to the study of syntactic linguistic units – verb-nominal phrases of the Old Tatar literary language of the 17th – 18th centuries, revealed in the text of “Tavarikhe Bulgariya” by Muslimi. The relevance of the work is substantiated by the fact that these syntactic categories in their historical development have not been sufficiently studied in linguistics. They, like other linguistic units, play an important role in the formation of the syntactic structure of the Tatar language. Based on rich factual material, a general description of this group of phrases is provided, their models are identified and described, and the methods and means of communication are determined. The verb-nominal phrases collected from the Old Tatar written source are divided into two large groups: phrases expressing a direct object relationship and phrases expressing an indirect object relationship. It is noted that in both types, case affixes prevail as grammatical means of communication between combined words. It is noteworthy that in syntactic categories expressing indirect object relationships, conjunctions are also widely used.

Keywords: Tatar literary language, old Tatar written source, syntax, verb phrases.

Татар теле – үсеш тарихы борынгы чорларга барып тоташа торган борынгы төрки телләрнең берсе. Телебезнең үсеш тарихын тикшерү, язма традицияләрне барлау, телнең төрле юнәлешләренә

(лексика, морфология, синтаксис һ. б.) хас үзенчәлекләрне өйрәнү һәм системага салып бирү – хәзерге тел белемендә тирәнтен өйрәнүне таләп итә торган өлкәләрнең берсе, һәм ул язма чыганакларга таянып алып барыла. Бүгенге көндә татар теленең тарихи синтаксисын, сүзтезмә, җөмлә, текст төзелешен һ. б. өйрәнү татар тел белемендә актуаль проблемалардан санала. Аеруча язма истәлекләрдә кулланылган сүзтезмәләрне тикшерү, аларның төрләрен барлау, ясалыш һәм кулланылыш үзенчәлекләрен ачыклау, төркемләү принципларын анализлау өйрәнелмәгән тармак булып тора. Шуларны күздә тотып, әлеге мәкаләдә XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә объект семантикасына ия фигыль сүзтезмәләрнең кулланылыш үзенчәлекләрен анализлауны максат итеп куябыз. Фактик материал татар халкы тарихын яктырту, телебезгә хас грамматик үзенчәлекләрне чагылдыру җәһәтеннән мөһим чыганакларның берсе – Мөслими Хисаметдин бине Шәрәфетдиннең «Тәварихе Болгария» әсәре нигезендә тупланды. Татар халкы арасында киң таралган әлеге җыентык шунда тасвирланган тарихи вакыйгаларның бик дөрес булмавына, туры килмәвенә карамастан [3: 444–466; 16: 134–166], шул чордагы укымышлы татарлар тарафыннан яратып укылган. Әдәбиятчы галимнәр «Тәварихе Болгария»нең «тарихи әсәр булудан бигрәк, гомумән төньяк-көнчыгыш Европаның физик географиясе һәм мәгълүм дәвердәге төрле тарихи вакыйгалар һәм шәхесләр турында язылган әсәр» буларак әһәмиятле икәнлеген ассызыклыйлар [18: 449]. Үз чорында ул халык өчен белем-мәгълүмат, эстетик тәрбия чыганагы булып торган. Мәгълүм булганча, әлеге язма истәлекнең язылу датасы хакында галимнәр арасында фикер төрлелеге яшәп килә. Күренекле әдәбиятчы галим М. Гайнетдинов үзенең хезмәтләрендә әлеге чыганакның язылу вакытын 1584 ел дип күрсәтә [4: 151]. М. Әхмәтҗанов исә, «Тәварихе Болгария» әсәрендә татар халкының XVIII–XIX гасырлардагы сәяси хәле тасвирлана дип, аның XVIII гасыр ахырыннан да иртә язылмавы турында искәртә [1: 413]. Әлеге әсәрнең татар халкы тарихы, теле үсеше өчен зур әһәмияткә ия икәнлеген, Мөслиминең талант иясе булуын ассызыклап, И.Б. Бәширова болай дип яза: «...белеме төрле дәрәҗәдәге халыкның һәр барчасына да аңлаешлы итеп хикәяли-бәян итә алган, төрле чорда сокланып укырлык әсәр яза алган, үзеннән соң иҗат ителәчәк хезмәтләргә юл ачкан» [2: 50]. Шуңа да әлеге язма истәлекнең тел байлыгын, шул исәптән синтаксик үзенчәлекләрен, әсәрдә кулланылган сүзтезмәләрне тикшерү фәнни әһәмияткә ия.

Сүзтезмәләрне төркемләү принциплары гомум тел белемендә дә шактый төрле. Татар тел белемендә кимендә ике яки берничә мөстәкыйль мәгънәле сүзнең тәгаллләүле мөнәсәбәткә керүе нәтиҗәсендә ясалган һәм тәгәлрәк төшенчәне белдерә торган төзелмәне сүзтезмә дип атау кабул ителгән [15: 57]. Сүзтезмәләргә хас төп үзенчәлекләрнең берсе итеп аның ике-өч компонентлы, ягъни валентлык сыйфатына ия булуы күрсәтелә. Компонент булып, ни-

гездә, сүз, яисә сүзформа тора. Сүзтезмәнең валентлыкка ия булуы, структур-синтаксик яктан караганда, аның бердәнбер һәм аңа гына хас үзенчәлеге булып тора. Валентлык төшенчәсе тел белеменә узган гасыр ахырларында ныклап кулланылышка керә. А.Ф. Лосев үзенең хезмәтендә бу хакта: «Принцип валентности языкового знака – это чрезвычайно важный принцип, безусловно относящийся к самой специфике языка, понимаемого строго динамически», – дип яза [10: 133]. Шуны да ассызыкларга кирәк: бер үк фигыль төрле тарихи чорларда төрле грамматик чаралар белән бәйләнешкә кереп, төрле мәгънә мөнәсәбәтләре белдереп килергә мөмкин. Моның сәбәпләрен галимнәр төрлечә аңлаталар. Аерым алып әйткәндә, түбәндәге сәбәпләрне күрсәтүчеләр дә бар: борынгы төрки телдә бер килеш формасының актив, икенчесенең пассив булуы, киң кулланылышта йөргән килеш формаларының ул чорда сирәк очравы яисә бөтенләй күзәтелмәве, бәйлек һәм бәйлек сүзләрнең азлыгы, сүзтезмә компонентлары арасындагы мәгънә мөнәсәбәтләренең киңлеге һәм барлык мөнәсәбәтләрнең дә формалашып җитмәве һ. б. [8: 92–101].

Хәзерге татар тел белемендә, ияртүче кисәкнең кайсы сүз төркеменнән булуына карап, сүзтезмәләр җиде зур төркемгә бүлеп карала: фигыль сүзтезмәләр, исем сүзтезмәләр, сыйфат сүзтезмәләр, хәбәрлек сүзле сүзтезмәләр. Һәрбер сүзтезмә үз эчендә, ияртүче сүзнең кайсы сүз төркеменнән булуына карап, тагын берничә төркемгә бүленә. Мәсәлән, исемле исем сүзтезмә, исемле фигыль сүзтезмә һ. б. [15: 60]. Шулар арасыннан фигыль сүзтезмәләр күләм ягыннан да, семантик яктан да күп һәм төрле булулары белән аерылып тора. Белгәнебезчә, ияртүче кисәк булып, исем генә түгел, исем функциясендәге алмашлыклар, саннар, сыйфатлар, сыйфат фигыльләр һәм исем фигыльләр килгән очракларны да исемле фигыль сүзтезмәләргә кертеп карыйлар [15: 61]. Без исә әлеге мәкаләдә ияртүче сүз белән ияртүче сүз арасындагы мәгънә мөнәсәбәтләрен алгы планга куеп, исемле фигыль сүзтезмәләрне, аларның объект семантикасына ия булганнарын анализлап, ике төргә бүлеп бирергә булдык.

I. Ияртүче сүзе процессның туры объектын, ягъни процесс турыдан-туры кагыла торган предметны, затны, төшенчәне белдерүгә корылган сүзтезмәләр.

Мөслиминең «Тәварихе Болгария» китабында әлеге мәгънә мөнәсәбәтен белдерү өчен берничә чара кулланылган. Иң беренче чиратта, килеш кушымчаларының актив булуы күренә. Барыннан да бигрәк төшем килешенең еш очравын ассызыкларга кирәк.

1. Ияртүче кисәккә төшем килеше кушымчалары ярдәмендә бәйләнгән исемле фигыль сүзтезмәләр. Мәгълүм булганча, төшем килеше инде борынгы әдәбиятта ук чагылыш таба. Мәсәлән, Л. Җәләй үзенең хезмәтләрендә бу турыда: «Орхон-Янәсәй язмаларында ук нуль форма, тартымлы төшем формасы һәм алмашлыкларда хәзерге *-ны, -ни* кушымчалары да очрый», – дип яза [7: 24]. Күлтәгин текстындагы грамматик чаралар хакында сүз алып барганда, шушы

тармакның төп белгечләреннән берсе С.Е. Малов болай дип ассызыклап үтә: «Борынгы төрки телләрнең иң зур үзенчәлеге булып төшем килешенең *-г, -ғ* (сузыклардан соң) һәм *-ыг, -иғ* (тартыклардан соң) формалары тора» [11: 44]. Гомумән, төшем килеше кушымчасының килеп чыгышы турында фәндә фикер төрлелеге яшәп килә. Мәсәлән, Н.К. Дмитриев тартымлы төшемнең *-ын/ -ен* кушымчасын монгол телендәге *in* дигән күрсәтү һәм зат алмашлыгы белән бәйли. Алтай телләре монгол һәм төрки тармакларга аерылмаган чорда әлеге алмашлык уртак булып йөргән. Ә соңрак инде төрки телләрдә мөстәкыйль сүз буларак кулланылмый башлаган, бары тик кушымча рәвешендә генә сакланып калган булырга мөмкин, дигән фикерне уздыра [6: 65]. Күренекле тюрколог А.Н. Кононов суффиксларның килеп чыгышын фузия күренешенә, ягъни бер яки ике фонемалы морфемаларның бер-берсе белән кушылуына бәйле рәвештә аңлатырга тырыша: «Однако утвердившееся с прочностью предрассудка широко распространенное мнение, что все агглютинативные форманты восходят к самостоятельным словам, есть заблуждение, направившее тюркологов по ложному пути» [9: 82]. Татар тел галимнәреннән Г.Р. Сәмирханова да шул ук фикерне яклый: «Без кайбер суффиксларның килеп чыгуын алар составындагы авазларның билгеле бер мәгънә белдерүе белән дә бәйле булырга мөмкин, дип саныйбыз» [14: 80]. Шуңа бәйле рәвештә килеш кушымчаларының, шул исәптән төшем килешенең дә, килеп чыгышы турында бердәм фикерләр юк. Әмма язма истәлекләрдән күренгәнчә, бу килеш кушымчалары борынгы әдәбиятта ук чагылыш таба. XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә дә фигыль сүзтезмәләр барлыкка китерүдә катнаша торган иң актив грамматик чараларның берсе булып тора. Фактик материалдан күренгәнчә, бу чор язма чыганакларда төшем килеше кыпчак тибы төрләнеше *ны/-не* кушымчалары, III зат берлек сандагы тартымлы исемнәргә ялгана торган кыпчак төрләнешендәге *-ын/-ен, -н* кушымчалары һәм угыз төрләнешендәге *-ыны/-ене* кушымчалары ярдәмендә җиткерелә.

а) *-ны/-не* кушымчасы ярдәмендә ясалган исемле фигыль сүзтезмәләр. Бу төр сүзтезмәләрдә объект буларак күпчелек очракта кеше, зат һәм башка җан ияләрен белдерүче лексик берәмлекләр урын ала. Мәсәлән: *Вә Кабил* ***Һабилне үлтерде*** [12: 9]. *Вә* ***чәмәнләрне күрделәр*** *илә, күрделәр ирсә бәс айның адыны «Рабигыль-әүвәл» куйдылар* [12: 11]. *Хәзрәте Мир Тимер егладды,* ***галимне үлтерде*** *икән див, хәсрәттә улды* [12: 40]. Икенче бер төркем исемле фигыль сүзтезмәләрдә объект ролендә *күрергә, күзәтергә, җиңәргә, язарга* һ. б. мөмкин булган сүз-төшенчәләр килә: *Шул* ***Болгарны хәраб әйләде****, халыкны этрафе галәмә таратды* [12: 45]. *Бер елгача бунларый зыяфәт итеп, бәхре Мохитнең* ***атауларыны вә шәһәрләрене күргезделәр****: ничә атаулар вә ничә карьялар вә ничә шәһәрләр вардыр мисрый гаскәренә күргезеп кайтардылар* [12: 21]. *<...> бу* ***вакыйгаларны языб****, үгет вә нәсыйхәт биреб, тәүбәйә боердьы* [12: 42];

ә) *-ын/-ен/-н* кушымчасы ярдәмендә ясалган фигыль сүзтезмәләр. Бу форма, кагыйдә буларак, текстка III зат берлек сандагы тартымлы исемнәрне эш-хәрәкәтне белдерә торган сүзләргә бәйләгәндә килеп керә. Фәндә әлеге кушымчаларның килеп чыгышына бәйле дә фикер төрлелеге яшәп килә. Мәсәлән, В. Хангилдин *-н* кушымчасы хакында болай дип яза: «...*-н* төбендә үк *-ны/-не* кушымчасының кыскартылмасы гына...» [17: 87]. Димәк, тартымлы исемнәргә ялгана торган *-н* кушымчасы – тарихи яктан соңрак барлыкка килгән күренеш. Бу чара XVII–XVIII гасырларның иске татар язма истәлекләрендә еш күзәтелә. Мәсәлән: ***Башын кисеб алдылар** вә Димәшкъка илтделәр* [12: 11].

«Тәварихе Болгария» әсәрендә тартымлы төрләнештә төшем килешенең тулы варианты – *-ыны/-ене* кушымчасының киң кулланылуын искәртергә кирәк. Мәсәлән: *Ул егачның **түбәсене уйсалар,** су чыгар* <...> [12: 22]. *Мәккәдә Әбу Кобәес тагына бенеб куй **башыны йисәләр,** ул кемсәгә һәргиз җиһанда эт өрмәйә, дешләмәйә* [12: 24]. <...> *ул Харҗәм **гаскәрене тар-мар әйләдиләр**, бәгъзиләрене үлдереб, калдыкларыны кол идеб* [12: 24]. <...> *йа фәлән, сән бәнем тәхетемнең аякларыны кисмәгел, зира ки аталарымыздан калган мирасдыр, зиннәте китмәсен, диде* [12: 16]. *Солтан Мәһди Мир Тимернең илчеләренең **колакларыны кисеб йибәрде*** [12: 42].

2. Иияртүче кисәккә янәшә тору чарасы аша бәйләнгән исемле фигыль сүзтезмәләр. Бу форма, нигездә, укучы, тыңлаучы өчен алдан таныш булмаган билгесез объект хакында сүз барган яисә шул объектлар турында гомумиләштереп мәгълүмат биргән сүзтезмәләрдә урын ала. Мәсәлән: *Аллаһы Тәгалә ул диңгездә ак **кошлар яратмыш*** [12: 21]. *Хан илчеләр артындин **язу йибәрде**, син караксың, сиңа нә өчен кальгаларымызны ачалык* (12: 42). *Ул тагның башына бер олуг **сарай дөзделәр*** [12: 47]. *Халянки дөшем имеш, вә дәхи анам әйтде, өч көндин соң миңа өләшерсең диде, бер локмә **нигъмәт бирде*** [12: 40]. *Мисыр шаһы Хуҗа Бәйрәм бер **көймә төзетте*** [12: 21]. <...> *башлыклары килеб, болардан күб **мал алды*** [12: 42] һ. б.

3. Иияртүче кисәккә чыгыш килеше кушымчалары ярдәмендә бәйләнгән исемле фигыль сүзтезмәләр. «Тәварихе Болгария» әсәрендә чыгыш килешенең борынгы варианты – *-дин* кушымчасы кулланылуын әйтергә кирәк. Бу кушымчаның объект мөнәсәбәтен белдереп килүен галимнәр аның төшем килеше ролендә кулланылуына бәйләп карыйлар һәм бу үзенчәлекнең бүгенге көндә урта диалектның карин-глазов сөйләшенә хас булуын да искәртәләр [13: 162]. Чыннан да, XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә дә ул нәкъ менә объект мәгънәсен бирүдә катнаша. Мәсәлән: *Шул урысның абзарындан кара байталны алыб, ике арт **ботындин тотды**, чиркәүнең манарасы егылды* (12: 45).

4. Иияртүче кисәккә *-га/-гә* кушымчалары ярдәмендә бәйләнгән исемле фигыль сүзтезмәләр. Бүгенге көндә юнәлеш килеше кушымчасы буларак мәгълүм *-ка/-кә* кушымчасы шулай ук төшем килешендә

килә торган объект мәгънәсен белдерә. Дөрес, без бу чара ярдәмендә оешкан сүзтезмәләрне бик сирәк очратабыз. Шулай булуга карамастан, XVII–XVIII гасырларда иске татар язма әдәбиятында аның кулланылышта йөрүен искәртми мөмкин түгел. Мәсәлән: *Падишаһ хәзрәте бик сабыр әһлендән ирде,* ***каравылчыларга чагырмаеб****, акрын әдәб берлә, йа фәлән, сән бәнем тәхетемнең аякларыны кисмәгел, зира ки аталарымыздан калган мирасдыр, зиннәте китмәсен, диде* [12: 16].

II. Ияручe сүзе процессның кыек объектын, ягъни процесс турыдан-туры кагылмый торган әйберне, затны, төшенчәне аңлата торган сүзтезмәләр.

Биредә түбәндәге бәйләүче чаралар катнаша:

а) ияртүче кисәккә юнәлеш килеш кушымчалары -*га*/-*гә, -ка*/ -*кә* һәм тартымлы -*на*/-*нә* ярдәмендә бәйләнгән исемле фигыль сүзтезмәләр. Мәсәлән: *Аксак Тимер хәзрәтләре* ***Солтан Мәһдигә җибәрде*** *<...>* [12: 42]. *Бу Вәзна аенда* ***дийаре мәгърибә вараюн****, андагы падишаһлар бәңа бәйгать бирсенләр, хараҗә разый улсынлар, яки үзем кеби* ***көнешкә гыйбадәт итсенләр,*** *ягъни бәнем динемдә улсынлар, див* [12: 15]. *<...> ул көн әмбияләрдән* ***алты кешейә тәшам улынды*** [12: 8]. Түбәндәге сүзтезмәләрдә бәйләүче чара булып тартымлы исемнәргә ялгана торган -*на*/-*нә* кушымчалары килә: *Бер елгача бунларый зыяфәт итеп, бәхре Мохитнең атауларыны вә шәһәрләрене күргезделәр: ничә атаулар вә ничә карьяләр вә ничә шәһәрләр вардыр мисрый* ***гаскәренә күргезеп кайтардылар*** [12: 21]. *Гали Кошчыны Дауд әфәндененң күршесе Нияз Хуҗаның* ***углына сатды*** [12: 40]. *Бәс каравылчылар* ***башлыкларына барыб әйтделәр*** *<...>* [12: 42];

ә) ияртүче кисәккә чыгыш килеш кушымчалары ярдәмендә бәйләнгән исемле фигыль сүзтезмәләр. Бу төр сүзтезмәләрдә бәйләүче чара буларак -*дан*/-*дән* кушымчалары урын ала. Кагыйдә буларак, бу очракта зат, кеше яисә халыкны атап лексик берәмлекләр дә, абстракт мәгънәле сүзләр дә килергә мөмкин. Мәсәлән, түбәндәге мисалларда объект ролен затны, халыкны атаучы сүзләр үти: *<...> зира ки* ***аталарымыздан калган*** *мирасдыр, зиннәте китмәсен, диде* [12: 16]. *Мин* ***өммәтләремдән разыймын****, диде* [12: 40]. Алдагы мисалларда объект буларак абстракт сүзләр килгән: *Барчаларыултырдылар вә әйтде, йа падишаһ, ул Мәләкел-Мәүтнең бармак күрсәтмәгәе синең гомерең* ***күблегендән вә азгылындан хәбәр бирмәк*** *дүгелдер...* [12: 17]. *Шаһ* ***йокысындан уйганды,*** *күрде ки, бер дивана йөрер, кулында бер кечәрәк балтасы вардыр* [12: 16];

б) ияртүче кисәккә килеш кушымчасы һәм бәйлекләр ярдәмендә иярган исемле фигыль сүзтезмәләр. Бу очракта чыгыш килеш кушымчасы + *гайре* сүзе ярдәмендә ясалган сүзтезмәләрнең киң кулланылуын искәртергә кирәк. *Гайре* сүзе галимнәр тарафыннан гарәп телендәге инкяр итү кисәкчәсе буларак каралса да [5: 415–416], «Тәварихе Болгария» әсәрендә ул «шуннан башка», «шуннан тыш» мәгънәсен бирә торган бәйлек буларак килгән: *Бәлки будыр, биш нәрсәне*

Аллаһы Тәгаләдән гайре белмәс *димәкдер* [12: 17]. *Икенче бармагы ишарәтдер, ягмур ягмагыны каю айда вә каю көндә, вә каю сәгатьдә ягмагыны* ***Аллаһы Тәгаләдән гайре белмәсләрдер*** [12: 17]. *Ул көймә берлә бер ел киттеләр,* ***диңгездән гайрене күрмәделәр*** [12: 21].

Сүзтезмәләр барлыкка китерүдә актив катнаша торган бәйлекләр арасында *илә, илән, берлә* бәйлекләре аерым урын алып тора: *Әрмәнленең Ник дидеге кальгасында* ***гаскәре илә кундылар*** [12: 12]. *Чунки Хәбәш шаһы сиңа җәнг илә килде дийарыңны хәраб әйләмәгә диделәр, Исмәгыйль галәйһиссәлам* ***аның илә җәнг идәргә Мәккә җәмәгате илән чыгды***... [12: 14]. *Әз ин җаниб, чунки Гали хәзрәтләре ул алты* ***егет берлә текәрләр ирде*** [12: 40]. Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, биредә объект буларак зат, кеше мәгънәсендәге лексик берәмлекләр килсә, түбәндәге очракта җансыз предметларны яки абстракт төшенчәләрне белдерүче сүзләр өстенлек ала: *Голәмалары әйделәр,* ***китаблар илә җаваб бирермез****, диделәр* [12: 43]. *Вә иген нигъмәтене Аллаһы Тәгалә* ***ягмур суы илән сугарыр*** [12: 19]. *Шул* ***фикер илә ятды****, хабә китде* [12: 15]. *Сәгадәт вә шәкавәт һәр икесе* ***заман илә кәсеб улыныр*** [12: 8].

Шул рәвешчә, Мөслиминең «Тәварихе Болгария» әсәрендә теркәлгән исемле фигыль сүзтезмәләрнең объект мөнәсәбәтен белдерә торган төре ике зур төркемгә бүлеп каралды: ияртүче сүзе процессның туры объектын белдерә һәм ияртүче сүзе процессның кыек объектын аңлата торган төрләр. Беренче төрдә бәйләүче чара буларак төшем килешенең актив булуы ачыкланды. Мәсәлән, *галимне үлтерде, чәмәнләрне күрде* кебек сүзтезмәләр әлеге чараның хәзерге әдәби телдә дә норма буларак кулланылуы хакында сөйли. «Тәварихе Болгария» әсәрендә тартымлы төрләнештә төшем килешенең тулы варианты – ***-ыны****/-ене* кушымчасының киң файдаланылуы (*аякларыны кисмәгел, гаскәрене тар-мар әйләдиләр* һ. б.), төшем килеше мәгънәсендә чыгыш килеше кушымчасы *-дин,* юнәлеш килеше кушымчасы *-га/-гә* урын алуы (*ботындин тотыб атды*) шушы чорга, әлеге язма истәлекнең теленә хас, әмма сирәк очрый торган үзенчәлекләр булып тора. Ияртүче сүз процессның кыек объектын белдерә торган сүзтезмәләрдә бәйләүче чаралар булып юнәлеш, чыгыш килеше кушымчаларының (*Мәһдигә йибәрде, аталарымыздан калган* һ. б.), *гайре, илә, илән, берлән* кебек ярдәмче сүзләрнең (*гаскәре илә кундылар, җәмәгате илән чыкдылар* һ. б.) өстенлек алуы ачыкланды.

Әдәбият

1. *Әхмәтҗанов М.И.* Кереш // XVIII гасыр әдәбияты. Поэзия. Казан: Матбугат йорты, 2006. Б. 3–12.
2. *Бәширова И.Б.* Иске татар язма әдәби теле // Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). I т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Казан: ТӘһСИ, 2015. Б. 21–206.
3. Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963, 580 б.
4. *Гайнетдинов М.В.* Литература XVIII века // Средневековая татарская литература VIII–XVIII вв. Казань: Фэн, 1999. С. 181–199.

5. *Гранде Б.М.* Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М.: Изд-во вост. лит., 1963. 594 с.

6. *Дмитриев Н.К.* Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. С. 65.

7. *Җәләй Л.* Татар теленең тарихи морфологиясе: (Очерклар). Казан: Фикер, 2000. 287 б.

8. *Ибраһимов С.М., Сафиуллина Ф.С.* Фигыль сүзтезмәләрнең үсешенә карата // Актуальные вопросы грамматики и стилистики татарского языка. Казань, 1981. Б. 92–101.

9. *Кононов А.Н.* Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Л.: Наука, 1980. 254 с.

10. *Лосев А.Ф.* Языковая структура. М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1983. 375 с.

11. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.: Наука, 1951. 451 с.

12. *Мөслими.* Тәварихы Болгария / басмага әзерл. С. Гыйләҗетдинов. Казан: Иман, 1999. 100 б.

13. *Нуриева Ф.Ш.* Письменно-литературный язык XIV века. «Нахдж ал-Фарадис» // История татарского литературного языка. Казань: Фикер, 2003. С. 144–211.

14. *Сәмирханова Г.Р.* Хәзерге татар әдәби телендә килеш мөнәсәбәтләренең белдерелүе. Казан, 2005. 159 б.

15. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һ. авт. М.З. Зәкиев. Тулыл. 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2017. III т. 536 б.

16. *Усманов М.А.* Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. 318 с.

17. *Хангилдин В.Н.* Татар теле грамматикасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 243 б.

18. *Хисмәтуллин Х.* Шагыйрь Мәүлә Колый иҗаты // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 480–487.

Вәлиева Миләүшә Зәки кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Валиева Милеуша Закиевна,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ

miliy21@mail.ru